

TANZİMAT DÖNEMİNDE EĞİTİMİN HUKUKÎ VE KURUMSAL YAPISI

Yrd. Doç. Dr. Etem Levent

Tanzimat dönemi, Sultan Abdülmecid zamanında, sadrazam Mustafa Reşit Paşanın ısrarlı mücadeleleri sonucunda hazırlanıp ve gene kendisi tarafından 3 Kasım 1839 günü okunan “Tanzimat Fermanı (*Gülhane Hatt-ı Hümayûnu*)” ile başlayıp, I. Meşrutiyet’in ilânına (1876) kadar süren dönemi kapsamaktadır.

Tanzimat Fermanı ilân edildiği şartlar içerisinde ele alındığı zaman, genel olarak devletin idarî, malî, adlî gibi çeşitli yönlerde ve kurumlarında yapılması gerekli görülen yenilik hareketlerini ifade eder. Ancak yapılması düşünülen *ıslahatlar*, çok azınlıkta kalan bürokratların dışında, halkın genel kabulünü görmemiştir.

Bunun başlıca sebebi olarak, Tanzimat Fermanı’nın sosyal yapının gelişmesi sonucu ortaya çıkan veya daha açık bir ifadeyle, millî tepkinin bir ürünü olmaktan çok, dış tesirlerin telkin ve tavsiye ettiği bir ıslahat teşebbüsü olmasından (Hazır,1991:230) kaynaklandığı gösterilmektedir.

Tanzimat Fermanında, eğitimle ilgili bir kelimeye dahi yer verilmemiştir. Ancak devlet adamları, eğitimin önemini kavramışlar, bunu uygulamada da göstermişlerdir. Ahmet Cevdet Paşa’nın belirttiğine göre, Reşit Paşa ve arkadaşlarının amacı, *örgün* ve *yaygın eğitim* yoluyla, başka bir deyişle okullar açarak ve halk eğitimini gerçekleştirerek, Devleti Avrupa’nın yeni Usûllerine göre tanzim etmeyi (Akyüz,1991:389).

Ülkemizde çeşitli kademelerdeki eğitim kurumlarının geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar ve kültür faaliyetlerinin daha iyi bir şekilde düzenlenmesi ve yürütülmesi, 1857 yılında Maârif Nezareti’nin kurulmasıyla başlamıştır.

Bu Nezaret’in merkez teşkilâtı ile bağlı kuruluşların işleyiş düzenini sağlayan *kanunlar, irade-i seniyyeler, nizamnameler, kararnameler, yönetmelikler* ve *programların* önemli bir kısmı, yine bu dönemde hazırlanmış ve yürürlüğe konmuştur (Özalp,1982).

Bu dönemdeki *eğitimin hukukî temelleri*, şu başlıklar altında ele alınabilir.

Eğitimin Hukukî Temelleri

1. Islahat Fermanı

1856 tarihli *Islahat Fermanı* ile azınlıklar, cemaat olarak okullar açma ve geliştirmeye izinli sayılmışlardır. Ferman'da aynen şöyle denilmektedir:

“... Her bir cemaat, maârif, hiref ve sanayiye dair milletçe mektepler açmağa, mezun olup, fakat bu makûle, *Mekâtib-i Umûmiyenin* Usûl-i tedaris ve muallimlerinin intihâb-ı âzası, taraf-ı şahânemden mensub muhtelit bir Meclis-i Maârifin nezaret ve teftişi tahtında olması...(Tanilli,1976:14) ”.

2. İrade-i Seniyye

Tanzimat döneminde eğitimle ciddi olarak ilgilenilmesi, 1846 yılında Sultan Abdülmecid'in bir *Hatt-ı Hümayûn*'u ile başlar. Bu fermanla, şu tedbirlerin alınması istenmiştir:

- a. Halkın cehaleti giderilmeli, eğitimi sağlanmalıdır.
- b. Her düzeyde eğitim ve meslekî eğitim ele alınmalıdır.
- c. Dine uygun olduğu kadar, dünya için de geçerli bir eğitim verilmelidir.
- d. Okullar, ülkenin uygun olan her yerinde açılmalıdır (Akyüz, 1982:105-106; Özalp,1982:3-5).
- e. Sürekli görev yapacak bir Maârif meclisi kurulmalı ve eğitim işleri, bu meclis tarafından düzenlenip yürütülmelidir.
- f. Bir Darülfünûn inşaa edilmelidir (Özalp,1982:3-4).

3. Nizamnameler

Tanzimat döneminde eğitimle ilgili birçok Nizamname yayınlanmıştır (Özalp,1982). Ancak bu Nizamnamelerden, eğitim sistemini bir bütünlük içinde ele alan, Saffet Paşa'nın Maârif Nâzırlığı zamanında, 1869 yılında çıkarılan *Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi (MUN)*'dir. Bu belge, şu bölümlerden oluşmaktadır (Özalp ve Ataünel,1977:549-583).

1. Bölüm: Genel okullar (*Mekâtib-i Umûmiye*) ve özel okullar (*Mekâtib-i Husûsiye*). Genel Okullar da;

- . Sıbyan Okulları (ve Kız Sıbyan Okulları),

- . Rüşdiye Okulları (ve Kız Rüşdiye Okulları),
- . İdâdî Okulları (Mekâtib-i İdâdiye),
- . Sultanî Okullar (Mekâtib-i Sultanîye),
- . Yüksek Okullar (Mekâtib-i Âliye),
- . Erkek Öğretmen Okulu (Darulmuallimîn),
- . Kız Öğretmen Okulu (Darulmuallimât),
- . Üniversite (Darülfünûn)

gibi ilköğretim, orta öğretim ve yüksek öğretim kademelerindeki okullardan meydana gelmektedir.

2. Bölüm: Maârif Büyük Meclisi (Meclis-i Kebir-i Maârif):

- . Bilim Dairesi,
- . Yönetim Dairesi.

3. Bölüm: İmtihanlar, diplomalar ve yetkiler.

4. Bölüm: Öğretmenler.

5. Bölüm: Malî İşler.

1869 Nizamnamesinden başka, eğitimle ilgili bazı Nizamnameler de şunlardır (Özalp,1982:136-268).

- . Darulmuallimîn Nizamnamesi (1851),
- . Mekteb-i Sanayi Nizamnamesi (1868),
- . Islahhanelere Dâir Nizamname (tarihsiz),
- . Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi (1870),
- . Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Nizamnamesi (1871).

4. Ta'limatnameler

Tanzimat döneminde eğitimle ilgili yayınlanan hukuki dökümanlardan biri de *Ta'limatlar* (yönerge)dir. Bunlardan iki Ta'limat, tarih açısından önem arz etmektedir. Biri, 1847'de çıkarılan *Sıbyan Mektepleri* hocalarıyla ilgili *Ta'limat*'dır. Bu ta'limatta Sıbyan mekteplerinin amaçları arasında, çocuklara *okuma* yanında, *yazının* da öğretilmesi gerektiğinin yer alması, çok önemli bir gelişmedir. Çünkü geleneksel sıbyan mekteplerinde çocuklara genellikle yazı öğretilmiyordu (Akyüz,1982:106).

Diğeri, 1875 yılında yayınlanan ve uzun bir orjinal başlığı olan Ta'limat'tır:

“*Der-Saâdet ve Bilâd-ı Selâsede Bulunan Mekâtîp-i Sıbyaniyenin İdaresi için Ahalice İntihap Olunacak Âzadan Mürekkep Olmak Üzere Teşkil Olunacak Mecalis-i Tedrisiye ve Şubelerinin Sureti Teşkili ile Vazifeleri Hakkında Ta’limat*’tır” (Özalp, 1982:672-677).

Ta’limat, İstanbul ve üç belde de (Üsküdar, Galata ve Eyüp) bulunan Sıbyan Okullarının İdaresi için, halkça seçilecek üyelerden oluşmak üzere, teşkil edilecek Öğretim Kurulları (Meclisleri) ve Şubelerinin Kuruluşu ve Görevleri hakkındadır.

Eğitim Teşkilâtı

Uzun yıllar Osmanlı mülkî idaresi, *Eyalet, Sancak, Kaza, Nahiye ve Köy İdareleri* olarak ele alınmıştır (Oğuz,1986:7). Mülkî idarede, batı anlamında ilk ve en önemli reform hareketi, 3 Kasım 1839 tarihli *Gülhane Hatt-ı Hümayunu* ile başlamıştır. Daha sonra 1856 yılında ilân edilen Islahat Fermanı ve nihayet 1864 yılında çıkarılan *Teşkil-i Vilâyet Nizamnamesi* ile mülkî idare, aşağı yukarı bugünkü yapıya kavuşmuştur.

Teşkil-i Vilâyet Nizamnamesi ile vilâyetler livâlara (sancak), livâlar da kazalara ayrılmış bulunuyordu. 1870 tarihli *İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnamesi* ile de, vilâyetler livâlara, livâlar kazalara, kazalar nâhiyelere, nâhiyeler de karyelere (köy) ayrılmıştır (Oğuz,1986:17-21). Maârifteki teşkilâtlanma da şu şekilde gelişmiştir:

1. Meclis-i Umûr-ı Nâfia

1838’de kurulan *Meclis-i Umûr-ı Nâfia*, eğitim sistemimizin düzenleme işleriyle görevli ilk organı olduğu söylenebilir. Her çocuğun mesleğe atılmasında ilgi, istidat ve kabiliyetlerinin göz önünde tutulmasını ve buna göre bir eğitim ve öğretim tarzı izlemesi gerektiğini; eğitimde maddi cezanın kaldırılmasını belirten bu Meclisin, eğitim kurumlarının düzenlenmesi konusunda hazırladığı ve Padişahın uygun gördüğü teklifler şöyledir (Özalp ve Ataunal,1977:4).

- a. Bu kurumların eğitim ve öğretim düzeninde görülen aksaklıkların giderilmesi,
- b. Öğrencilerin sınıflara ayrılması,
- c. Birinci kademenin ilk sınıflarında çocuklara yalnız okuma öğretilmesi,
- d. İkinci kademedeki sınıflarda Türkçe öğretim yapılması,

e. İkinci kademedен mezun olanların Mekâtib-i Âliye'ye (Yüksek dereceli okullar) girebilmeleri.

2. Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti

1839 yılında *Evkâf-ı Hümâyün Nezareti* içinde ve Meşihat makamının denetimi altında, *Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti* kuruldu. Bu tarihte rüşdiyeler henüz açılmamış olduğundan, yetkileri, *Mekteb-i Maârif-i Adliye* ve *Sıbyan Mektepleri* yönetmekte sınırlanmıştı (Özalp ve Ataünel,1977:5).

3. Meclis-i Maârif-i Muvakkat

Eğitim alanında yapılması kararlaştırılan ıslahatı gerçekleştirmek, okul sayılarını artırmak, eğitim ve öğretim bakımından lüzumlu nizamları koymak üzere 1845 yılında bir *Meclis-i Maârif-i Muvakkat* (Geçici) kuruldu.

4. Meclis-i Maârif-i Umûmiye

1846 yılında, doğrudan doğruya ve sürekli olarak eğitim işlerini düzenlemek üzere *Meclis-i Maârif-i Umûmiye* kurulmuştur. Bu meclisin, aynı yıl sıbyan mekteplerinin ıslahı ile ilgili hazırladığı bir yönetmelikte, dayak cezasının yasaaklandığı, 7 yaşına giren her çocuğun okula devam mecmuriyeti, öğrenim süresinin 4 yıl olduğu, sadece 4. Yıl sonunda imtihan yapılacağı ve başarılı olanların rüşdiyelere girebilecekleri konularında hükümler yer almıştır.

5. Mekâtib-i Umûmiye Nezareti

Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin gösterdiği lüzum ve aldığı karara göre, o tarihin kadar *Evkâf Nezareti*'nin yönetiminde bulunan okulları ayrı bir idareye bağlamak üzere, 1846 yılında ve genel müdürlük seviyesinde, eğitim teşkilâtımızın çekirdeğini oluşturan **Mekâtib-i Umûmiye Nezareti** kuruldu (Özalp ve Ataünel,1977:4-5). Yönetimi, vak'anüvis Esat Efendi'ye verildi (Akyüz,1982:126).

6. Encümen-i Dâniş

Geçici Maârif Meclisi'nin aldığı karar gereğince, açılacak Darülfünûn'da okutulacak fen kitaplarını yazdırmak ve Türkçe'ye çevrilecek kitapları belirlemek üzere, 1851'de *Encümen-i Dâniş* adında bir akademi kuruldu. Fransız akademilerinin

örnek alındığı bu akademinin 40. Asil ve J.W.Redhouse, Tarihçi Hammer, Fransız dil bilgini Bianchi gibi ünlü kişilerle, Türk, Rum, Ermeni ve yabancılardan oluşan 30 fahrî üyesi bulunuyordu. *Fuad Paşa* ile *Ahmet Cevdet Paşa*'nın birlikte hazırladıkları *Kavâid-i Osmâniye* adlı kitap, bu Encümen tarafından kabul edilen ilk eserdir. Encümen-i Dâniş, 1862'de kaldırıldı (Özalp ve Ataünel,1977:6).

7. Maârif-i Umûmiye Nezareti

Meclis-i Vükalâ'ya (Bakanlar Kurulu) dahil bir Nâzır tarafından yönetimi sağlanmak üzere, 1857 yılında *Maârif-i Umûmiye Nezareti* kuruldu.Bu tarihten itibaren, bugünkü Millî Eğitim Bakanlığı'nın görevlerini yürüten bir teşkilâtın ülkemizde tam anlamıyla faaliyete geçtiği görülmektedir. İlk Maârif Nâzırını *Abdurrahman Sami Paşa* ve ilk müsteşar da bilim adamı *Hayrullah Efendidir* (Akyüz,1982:126-317).

Nezaretin kuruluşundan dört yıl sonra, 1861'de, ilgili Nezaretin görev ve yetkilerini ilk olarak tespit eden ve Millî Eğitim esaslarını ortaya koyması bakımından büyük önem taşıyan bir *Ta'limat* yayınlanmıştır.

8. Maârif-i Umûmiye Heyeti

1864 yılında *Meclis-i Maârif* ile Meclis-i Muhtelit (karma) lâğvedildi. Bunların yerine, biri *Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime*, diğeri *Mekâtib-i Rüştîye* ve *İlmiye* adı altında iki komisyon halinde ve Nasırın başkanlığında yeni bir *Maârif-i Umûmiye Heyeti* kuruldu. İki kol halinde faaliyet göstermeleri uygun görülen dairelerden birine *Daire-i Mekâtib-i Husûsiye* ve diğesine *Daire-i Mekâtib-i Umûmiye* denildi (Özalp ve Ataünel,1977:8).

9. Telif ve Tercüme Dairesi

Millî Eğitim işlerinin önemli bir bölümünü teşkil eden okul ders kitaplarının hazırlanmasında daha verimli bir çalışma sağlanabilmesi için, 1866 yılında Maârif Nezareti bünyesinde, *Telif ve Tercüme Dairesi* adı ile yeni bir organ kuruldu.

1870 yılında hazırlanan *Telif ve Tercüme Nizamnamesi* ile, ilkokullara ait ders kitapları yazdırılması işinin bir şartname ile belirlenmesi ve gazetelerde yayınlanarak yarışma yoluyla kitap yazdırılması hükmü getirildi. 35. mad.den oluşan bu yönetmelik, getirdiği yeni hükümler bakımından *Eğitim Tarihimizde* telif ve tercüme işler için ilk önemli belgedir (Özalp ve Ataünel,1977:8).

10. Meclis-i Kebir-i Maârif

Maârif Nezareti'nin Merkez ve Taşra Teşkilâtını ve işleyişini kanuni bir statüye kavuşturan 1869 tarihli *Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi* ile Maârif Nâzırı'nın başkanlığında *ilmî* ve *idarî* olmak üzere, iki daireye ayrılan *Meclis-i Kebir-i Maârif* kuruldu. Osmanlı Devleti'nin son günlerine kadar, kadrosu ve yetkileri, zaman daraltılıp genişletilerek devam eden düzenleme organlarının temelini, bu *Meclis* teşkil etmiştir.

Vilayetlerde *Meclis-i Kebir-i Maârif*'in icra organı olmak üzere, Maârif Müdürünün başkanlığında birer *Maârif Meclisi* kurulmuştur.

1869 tarihli *Nizamname*'nin hazırlanmasında Osmanlı Eğitim Sistemi'nin Batı Ülkeleri örneklerine göre örgütlenmesi esasının kabul edildiği görülmektedir.

Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi:

1. Mecburi öğretim,
2. Okul türleri ve kademeleri,
3. Öğretim Usûllerinin düzenlenmesi,
4. Öğretmenlerin meslekî itibarları ve terfî şekilleri,
5. Millî Eğitim Merkez Teşkilâtının yeniden düzenlenmesi,
6. Vilayetlerde eğitim dairelerinin kurulması,
7. İmtihanlarla ilgili hükümler ve diplomalar,
8. Bilim kurumlarının çoğaltılması,
9. Eğitim finansmanı için halkın bağışta bulunmasının sağlanması,

gibi belli başlı konuları kapsamaktadır. Beş bölümden oluşan ve 198 madde olan *Nizamname*'nin ikinci ve üçüncü bölümlerinde *Nezaret*'in Merkez Teşkilâtı ile eğitim kurumlarının düzenlenmesine ve imtihan işlerine yer verilmiştir.

1872 yılında *Meclis-i Kebir-i Maârif*'in ilmi ve idarî daireleri birleştirilmiş ve üye sayısı da bir miktar azaltılmıştır (Özalp ve Ataünel,1977:8-11).

Sonuç

Tanzimat Fermanı'nda, *eğitimle* ilgili bir konuya yer verilmemiştir. Ancak devlet adamları, eğitimin önemini kavramışlar bunu uygulamada da göstermişlerdir. Reşit Paşa, Ahmet Cevdet Paşa ve arkadaşlarının amacı, *örgün* ve *yaygın eğitim*

alanında, okullar açarak ve halk eğitimini gerçekleştirerek, Devleti *Avrupa'nın yeni usûllerine* göre tanzim etmek olmuştur.

Tanzimat döneminde eğitimle ciddi olarak ilgilenilmesi, 1846 yılında Sultan Abdülmecid'in bir *Hatt-ı Hümayûn*'u ile başlamıştır. 1856 tarihli *Islahat Fermanı* ile azınlıklar, cemaat olarak okullar açma ve geliştirmeye izinli sayılmışlardır. Bu dönemde eğitimle ilgili birçok Nizamname yayınlanmıştır. Ancak bu Nizamnamelerden, *eğitim sistemini* bir bütünlük içinde ele alan, Saffet Paşa'nın Maârif Nâzirliği zamanında, 1869 yılında çıkarılan *Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi* olmuştur. Bu Nizamname'nin hazırlanmasında *Osmanlı Eğitim Sistemi*'nin Batı Ülkeleri örneklerine göre örgütlenmesi esasının kabul edildiği görülmüştür.

Kaynaklar

Akkutay, Ü. (1984). *Enderun Mektebi*. Ankara: Gazi Eğitim Fakültesi yayınları No: 4.

Akyüz, Y. (1982). *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982'ye)*. Ankara: AÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi yayınları, No: 114.

—. (1991). Tanzimat Dönemi Eğitiminin Özellikleri *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*. Ankara: Millî Kütüphane yayınları: 5.

Atay, H. (1983). *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitim Medrese Programları-İcazetnameler-İslahat Hareketleri*. İstanbul: Dergâh yayınları: 99.

Ergin, O. (1977). *Türk Maârif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası.

Hazır, H. (1991). Tanzimat Fermanı'nın Anayasa Hukuku Açısından Tahlili *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*. Ankara: Millî Kütüphane yayınları: 5.

Kılıç, E. (1983). Yaygın Eğitim *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı yayınları, No: 91.

Koçer, H. A. (1987). *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*. Ankara: Uzman yayınları:1.

Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi,1869 (MUN).

Mehmed S. (1996). *Sicill-i Osmanî*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları.

Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı. (1985). *Türkiye’de Yaygın Eğitim*. Ankara: Halk Eğitim Serisi: 2.

Oğuz, S. (1986). *Osmanlı Vilâyet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti*. Ankara: GÜ Gazi Eğitim Fakültesi yayınları, No: 11.

Özalp, R. (1982). *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Özalp, R. ve Ataünal, A. (1977). *Türk Millî Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilâtı*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Pakalın, M. Z. (1946). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Sırma, İ. S. (1991). Tanzimat Fermanının Tahlili *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*. Ankara: Millî Kütüphane yayınları, No:5.

Tanilli, S. (1976). *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*. İstanbul.